मार्कण्डेय पुराणे स्त्रीमहात्म्यम्

डॉ. अबोली व्यास

निबन्धसारः

अस्माकं भारतीया संस्कृतीः श्रुतिस्मृति पुराणोक्ता इति सुविदतम् एव। पुराण वाङ्ङ्यनाम विविधविषयाणां ज्ञानस्य अतिविशालम् भाण्डागारम् एव। अष्टादश महापुराणेशु मार्कण्डेयपुराणं विशेषं महत्वं भजते। एतद् पुराणम् अन्येसामं पुराणां तुलनया अर्वाचिनम् इति मन्यते। अस्मिन् पुराणे पाप-पुण्ये, जन्म-मृत्युः, पुर्नजन्मः, नरकाः, तत्वज्ञानं, भगवताः, दुर्गायाः महिमा, भगवतः दŸा ात्रयस्य जन्मकथा, मन्वन्तरकथा, पुरुषकर्तव्याणि इत्यादिनां विषयाणां चर्चात्मकं विवेचनं विद्यते। जगत् वंद्यः, दुर्गासप्तशती ग्रन्थाः मार्कण्डेयपुराणस्य एव अंशः इति सर्वज्ञातम् एव। अस्मिन् पुराणे अनसूयायाः पातिव्रत्यम्, संगीतस्य निमात्री भगवती सरस्वती, तत्वज्ञानोपदेशि, मदालसा, महिषासुरमर्दिनी भगवती दुर्गा एतासाम् स्त्रीणां महिमा अत्र कथारुपेण वर्णिताः दृष्यते। अस्मिन् शोधनिबन्धे एतासां चतसृणां महिलानां महात्म्यम्, मार्कण्डेपुराणस्य आधारेण संक्षेपेन वर्णितः अस्ति।

संशोधनपद्धतीः - अत्र विवेचनात्मिका संशोधनपद्धतीः अवलम्बिता।

बीजशब्दाः - स्त्री, तत्वज्ञानम्, पातिव्रत्यम्, जननी।

अस्माकं संस्कृतौ प्राचीन कालातः स्त्रीणां अनीतरसाधाराणं महत्वं विधते। मातृरुपेण, देवतारुपेण, कन्यारुपेण, गृहीणीरुपेण सा पुज्यते। नदीरुपेण, शक्तिरुपेण, ग्रामदेवतायाः रुपेण सा भारतवर्षे पूज्यते अद्यापि।

यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। (१)

इति अस्माकं विश्वासः। स्त्रीणां कार्यकौशलम्, दक्षता, कार्यतत्परता, वात्सल्यम्, साहसम्, धैयम्, क्षमाशीलता, चिन्तनशीलता, शान्तवृत्तीः, परिश्रमशीलता, सहनशीलता इत्यादयः गुणाः तां पूजनीयतां नयन्ति। इत्यत्र नास्ति संदेशः। मार्कण्डेय पुराणं अपि स्त्रीणां पूजनीयत्वं वर्णयति, विविधानां कथानां माध्यमेन। पतिव्रता अनसूया, संगीतकला निर्मात्री भगवती सरस्वती, तत्वज्ञान मार्गदर्शिका मदालसा, महिषासुरमर्दिनी भगवती दुर्गा एतासां चतःसृणां कथाः अनया दृष्टया महŸ वपूर्णाः, ज्ञानप्रदाः मनोर°जकाश्च। एताः कथाः विस्तारभयात् संक्षेपेण उद्धर्तुम् उत्सहे।

१) अनसूया

मार्कण्डेयपुराणे कश्चित् सुमति नामच्छेय युवकः श्च वितरम् विविधाः कथाः कथयति ? तासु कथासु एषा अनसूया कथा अपि तेन निगदिता। प्रतिष्ठानपुरे कौशिक नामधेयः कश्चित् ब्राम्हणः निवसति स्म। सः नैकैः असाध्यैः रोगैः ग्रस्तः आसीत्। तस्य शरीरं दुर्गन्धियुक्तं, बीभत्सम् च आसीत् तैः रोगैः । तथापि तस्य भार्या तम् दैवतं मत्वा तस्य शुश्रुषां करोति स्म। एकदा तस्य इच्छां पूयचितुम् सा पतिव्रता तं रुग्णं पतिं स्कंधे स्थापयित्वा गणिकांप्रति तयति। मार्गे सर्वत्र अंधकारः आसीत्। तत्र तस्य रुग्णस्य चरणप्रहारेन वधस्तम्भे नीतः माण्डव्य नामधेयः कश्चित्

Mobile : 88066 90900

ऋषिः वेदनया दुःखितः भवति। अतः सः तं रुग्णं शपति। सूर्योयात् पूर्वं अस्य मृत्युः भविष्यति इति। एतां शापवाणीं श्रृत्वा दुःखिता सा पतिव्रता दृढस्वरेण वदति - "श्वः सूर्योदयः न भविष्यति इति।"

तस्य भार्यां ततः श्रृत्वा तं शापमतिदारुणम्।
प्रोवाच व्यथिता सूर्यो नैवोदयमुपैष्यति। (२)

तस्याः पतिव्रत्यप्रभावेन अन्येषुः भगवान् सूर्यः न उदेति। सर्वे देवगणः भयभीताः भवन्ति। सर्वत्र घनं तमः दृश्यते। श्राद्ध, यज्ञादि, धार्मिक कर्माणि अवरुध्यन्ते। सर्वे देवाः भवन्तम् ब्रम्हदेवं प्रति गच्छन्ति। भगवान् ब्रम्हदेवः तान् सर्वान् अत्री मुनेः भार्यां पतिव्रतां अनसूयां प्रति प्रेषयति। ते सर्वे अनसूयां प्रसादयन्ति स्तुतिगानेन। तां पतिव्रतायाः कथं च निवेदयन्ति। तदा अनसूया निश्चयेन वदति।

पातिव्रताया माहात्म्यं न हीयेत कथं त्विति। सम्मान्य तस्मात् तां साध्वीमहः लक्ष्याम्यहं सुराः।।

यथा पुनहोरात्रसंस्थानमुपजायते। यथा च तस्याः स्वपतिर्न साध्व्या नाशमेष्यति।। (३)

एषः श्लोकः पातिव्रतस्य महात्म्यम् स्पष्टयति। पातिव्रत्यस्य शक्तिः देवतान् अपि जयति। अग्रे अनसूया तस्याः ब्राम्हणभार्याथाः पातिव्रत्यम् प्रशंसति। तस्याः प्रभावेण दशदिनात्मकम् तमः नश्यति। सूर्यः च उदेति। उदिते सूर्ये सः रुग्णः पतिः निधनं प्रयाति तदा अनसूया स्वपातिव्रत्य बलात् तम् पुनर्जीवयति तरुणं सुंदरं शरीरं च तस्यै प्रयच्छति। एवं रुग्ण भार्यायाः अनसूयाश्च पातिव्रत्यं तस्य प्रभावः तयोः शक्तिश्च अत्र स्पष्टीभवन्ति। स्त्रीषु विद्यमाना इयं शान्तिः नूनं अनन्यसाधारणि। साग्रहं प्रतिपादयति।

२) भगवती सरस्वती -

भगवत्याः सरस्वत्याः कथां अपि सुमतिः स्वपितरम् श्रावयति। राजकुमारः ऋतुध्वजस्य विवाहः गन्धर्वराजस्य विश्वावसोः कन्या मदालसायां नितरां स्निहयति। सः अतीव विनयशीलः, आज्ञापालकः च पुत्रः अस्ति। एकदा पितुः आज्ञाम् अनुसृत्य पृथिवीरक्षणार्थं गतं तं तालकेतुनामध्येयः राक्षसः व॰चयतिः। ऋतुध्वजस्य परिवारं तस्य निधनस्य अलीकां वार्तां निवेदयति। पतिविरहात् शोकमग्ना मदालसा प्राणान् त्यजति। कालान्तरेण ऋतुध्वजः प्रत्यागच्छति। राक्षसकृतां व॰चनां च सः अवगच्छति। सः दुःखी भवति। तस्य एनाम् अवस्थां नागकुमारः स्वपितरं नागराजं अश्वतरं कथयन्ति। स्वमित्रस्य दुःखं दूरीकर्तुम् अश्वतरः भगवतीं सरस्वतीं आराधयति।

येऽर्था नित्या ये विनश्यन्ति चान्ये
ये वा स्थूला ये च सूक्ष्मातिसूक्ष्माः।
ये वा भूमौ येऽन्तरिक्षेऽन्यतो वा
तेषां तेषां त्वŸा एवोपलब्धिः।।
यच्चामूर्तं यच्च मूर्तं समस्तं
यद्वा भूतेष्वेकमेकं च किंचित्।
यद्दिव्येऽज्ञित क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
तत्सम्बध्दं त्वत्स्वरैर्व्यंजनैश्च।। (4)

तस्य प्रार्थनया प्रसन्ना भगवति सरस्वती तस्य इच्छानुसार तस्य भ्रातर कम्बलं तस्मै प्रत्यर्वयति। तदनन्तरं सा ताभ्याम्् उभाभ्याम् सप्तस्वराः, सप्तग्रामाः, सप्तगीतानि, राग, एव तानाः एतद् सर्वं उपदिशति। अनेन संगीतेन तौ उभौ भगवन्तम् शिवं प्रसादयन्ति तस्य प्रसादात् मदालसां च पुर्नजीवयन्ति। एवं संगीतविद्यायाः जननी रुपेण मार्कण्डेपुराणे भगवताः सरस्वत्याः महात्म्यम् वर्णितम् दृश्यते। स्त्री न केवलं गृहिणी अपि तु ललितकला निर्मात्री अस्ति इति अस्याः कथायाः माध्यमेन वर्णयित्वा स्त्रीणां महत्वं मार्कण्डेयपुराणे प्रतिपादितम्।

३) मदालसा -

पुर्नजीविता मदालसा राजा ऋतुध्वजः एतयोः पुनः परिणयः भवति। कालान्तरेण मदालसा मातृत्वं प्राप्नोति। आक्रोशन्तं शिशुम् सान्त्वयितुम् मदालसा तस्य समीपं गच्छति। तम् अङ्के स्थापियत्वा आत्मविषयकं तत्वज्ञानं उपदिशति।

शुध्दोऽसि रे तात न तेऽस्ति नाम
कृतं हि ते कल्पनयाधुनैव।
प॑चात्मकं देहमिदं न तेऽस्ति
नैवास्य त्वं रोदिषि कस्य हेतोः।। (5)

श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन निगदितम् सर्वं तत्वज्ञानं मार्कण्डेयपुराणे मदालसा स्वपुत्रान्, उपदिशति। मात पुत्रान् गहनं तत्वज्ञानं उपदिशाति श्लेष प्रसंगः एव नूनं महत्वपूर्णः। सा एव पुत्राणां गुरुः भवति। तस्याः वैदुष्यम् अत्र स्पष्टिभवति। अगे्र गत्वा स्वभ्रर्तारम् ऋतध्वजम् अपि सा तदेव तत्वज्ञानम् उपदिशति। तदनन्तरं भर्तृः आदेशानुसारं चतुर्थं पुत्रं अर्तकं सा तत्वज्ञानं न उपदिशति। अपि

तु तं राजनीतिं पाठयति। राजकर्तव्याणि उपदिशति। राज्यव्यवस्थां द्रष्टुं योग्यं मार्गदर्शनं च करोति।

तस्याः राजनीतिविषयं एतद् ज्ञानं नूनं तस्याः बहुश्रुतत्वं द्योतयति। कादम्बर्याम् सुविख्यातः गद्यकविः बाणभट्टः राजपुत्रं चन्द्रावीडं दणनीतिम् उपदे्ष्टुं शुकवास नामध्येयस्य मन्त्रिविशेषस्य योजनां करोति। किन्तु मार्कण्डेयपुराणे एतद् कार्यं स्वयं माता एव करोति। इति नूनं वैशिष्ट्यं मार्कण्डेयपुराणस्य।

वर्णाश्रमधर्माः श्राद्धविधिः गृहस्थस्य कर्तव्यानि इत्यादिनां सर्वेषां विषयाणां मार्गदर्शनं मदालसा करोति। पुत्रं च सावधानं करोति। विविध विषयाणां ज्ञानेन संपन्ना एषा मदालसा मार्कण्डेयपुराणे नूनं महत्वपूर्णा। स्त्रिऽयः एषा महत्वपूर्णा भूमिका मार्कण्डेयपुराणं विशदयति। मार्कण्डेयपुराण कर्तुणां महिलाविषयकिः इयं दृष्टीः महिलानां विषये सर्वेषां मनःसु आदरं जागरयति।

४) भगवतीदुर्गा -

मार्कण्डेयपुराणे सप्तशत श्लोकेषु भगवत्याः दुर्गायाः तस्याः पराक्रमस्य च अतीवरमणीयं वीररसपूर्णम् आश्चर्यकरं च वर्णनं विद्यते। सर्वेदेवाः महिषासुरस्य अलाचाटैः त्रस्ताः भवन्ति। अतः ते भगवन्तं विष्णुं प्रति गत्वा तं संरक्षणार्थं याचन्ते । सर्वेषां देवानां क्रोधात् भयंकरं तेजः उच्चप्रति। तत्मात् पर्वतप्रायात् तेजसः काऽपि नारी प्रकटति। सा एव भगवती दुर्गा। सा मधुंकैटभं महिषासुरं च नाशयति। तस्याः पराक्रमस्य ख्यातिः सर्वत्र प्रसरति। अग्रे सा धुम्रलोचनः चण्ड-मुण्ड, रक्तबीजः, निशुम्भः, शुम्भः इत्यादिकान् राक्षसान् हन्ति। तस्याः एतद् साहसं धैर्यं शूरत्वं च नूनं अनन्यसाधारणं। यत् कार्यं कर्तुं ब्रम्हा-विष्णु-महेशः सदृशाः देवताः अपि न पारयन्ते तद् कार्यं एका स्त्री करोति इत्येतद् नूनं महत्वपूर्णं। दुर्गायाः व्यक्तित्वे भयस्य स्थानं एव नास्ति। प्रत्येकं राक्षसं हत्वा सा समाजे शान्तिं प्रस्थापयति। भगवत्याः दुर्गायाः एष पराक्रमः कृताः यत्नाः स्त्रीणां समाजे महत्वपूर्णां भूमिकां प्रकाशयन्ति।

मार्कण्डेय पुराणेन भगवत्याः दुर्गायाः पराक्रमं साहसं च वर्णयित्वा नूनं स्त्रीणां विषये आदरभावः एव प्रकटितः।

निष्कर्ष -

मार्कण्डेयपुराणे अनसूया, देवी सरस्वती, राज्ञी मदालसा, भगवती दुर्गा एतासां चतस्त्रृणां महिलानां कथाः विशेषत्वेन महत्वपूर्णाः। एताः कथाः स्त्रीणां पातिव्रत्य-शक्तिः, समाजविषये सहानुभूति भावना, ललितकला सृजनत्वम् मार्गदर्शकत्वम्, चिन्तनशीलत्वम्, पराक्रमः, साहसं, धैर्यम्, इत्यादिकान् विशेषान् स्पष्टयन्ति। महिलानां

विषये पूजनीय भावं आदरभावं च जनानां मनःस्सु उत्पादयति। महिलाः न सामान्याः अपि तु तेषां पातिव्रत्यं दृढनिश्चयः, ललितकला प्रितीः, मार्गदर्शकत्वम्, ज्ञानमयत्वम्, पराक्रमः, एते गुणाः ताभ्यः देवत्वम् प्रयच्छन्ति। अतः एव भारतीय समाजे महिलाः सदैव देवतारुपेण पूज्यन्ते, नमस्क्रीयन्ते च। स्त्रीणां विषये एनां भावनां वर्धयितुं मार्कण्डेयपुराणस्य भूमिका विशेषत्वेन महत्वपूर्णा। मार्कण्डेयपुराणे वर्णितं एतद् स्त्री महात्म्यम्, अद्यतनकालेऽपि समाजेन स्मर्तव्यम् इति अपेक्षा।

सन्दर्भसूची -

१) मनुस्मृती

२) पान क्र. 60, संक्षिप्त मार्कण्डेयपुराण

३) पान क्र. 61, संक्षिप्त मार्कण्डेयपुराण

४) पान क्र. 82, संक्षिप्त मार्कण्डेयपुराण

५) पान क्र. 88, संक्षिप्त मार्कण्डेयपुराण

संदर्भग्रन्थ -

संक्षिप्त मार्कण्डेयपुराण